

УДК 904(477.62)

Полідович Ю. Б.,
*кандидат історичних наук, завідувач відділу,
Скарбниця Національного музею історії України,
м. Київ
e-mail: yurkop@ukr.net*

ЗІБРАННЯ КАМ'ЯНОЇ СКУЛЬПТУРИ В ДОНЕЦЬКОМУ ОБЛАСНОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ

Характерною рисою фондового зібрання більшості музеїв, розташованих в степовій зоні України, є наявність значної кількості давньої кам'яної скульптури. Переважна більшість виробів належить до часів середньовіччя, значно скромніше представлено добу бронзи та скіфський час. Лідером за кількістю кам'яних артефактів є, безперечно, Дніпропетровський історичний музей імені Д. І. Яворницького, в якому на даний час зберігається вже понад 100 давніх виробів [10]. Велике зібрання міститься й у Донецькому обласному краєзнавчому музеї (далі – ДОКМ).

У березні 2014 р. автор статті та А. М. Усачук (на той час – наукові співробітники відділу охорони пам'яток археології ДОКМ) провели повну фотофіксацію всіх наявних кам'яних скульптур та здійснили їх первинну каталогізацію. Ці дані дозволяють дати загальну характеристику музейного зібрання скульптур, яке вже понад 10 років перебуває в окупованій зоні.

Загалом на березень 2014 р. в ДОКМ зберігалася 71 кам'яна скульптура, з яких 1 датується добою бронзи, 2 – скіфським часом, а інші відносяться до доби середньовіччя, переважно до XII–XIII ст., тобто половецького часу.

Перші стародавні кам'яні статуї в музеї з'явилися ще у 1930-ті рр. (тоді – Сталінський музей краєзнавства), імовірно, завдяки зусиллям археолога В. М. Євсєєва. Але 1937 р., коли відбулося злиття Сталінського та Маріупольського музеїв, а останній був визначений як обласний, 7 кам'яних скульптур половецького часу було перевезено до Маріуполя, де вони перебувають і донині [1, с. 24, 25].

Сучасне музейне зібрання кам'яної скульптури почало формуватися, мабуть, з 1950 р., коли В. М. Євсєєв, на той час вже новопризначений директор музею [2], привіз кілька скульптур з с. Ольховчик (нині в межах м. Шахтарськ Донецької обл.). Серед них була й унікальна ранньскіфська стела [11; 4, с. 28, кат. 81]. 1954 р. краєзнавчий музей отримав сталу локацію – йому виділили частину залів та фондів приміщень у будинку обласної наукової бібліотеки ім. Н. Крупської в центрі міста. У внутрішньому дворі було облаштовано місце, де виставили переважну більшість кам'яних скульптур. У музейній фототеці збереглися світлини, зроблені у різний час, за якими можна простежити як зростала кількість даних експонатів. На світлинах Г. А. Сокольського кінця 1962 р. бачимо 6 скульптур (ДОКМ, фонди, «нег. 3, інв. № 6831»). З музейної документації відомо, що того року кілька скульптур було привезено археологом Т. О. Шаповаловим, який тоді працював у музеї. Фотограф Г. С. Філатов навесні 1966 р. зафіксував півколо з 9 скульптурами (Іл. 1) (ДОКМ, фонди, «нег. 5, інв. № 10434»), а за рік їх стало вже 15 (ДОКМ, фонди, «нег. 24, інв. № 11422», фотограф музею Токарев А. Н., 1967 р.). Наприкінці 1960-х рр. донецьке зібрання дослідила С. А. Плетньова. В її каталозі 1974 р. наведено дані про 24 середньовічні скульптури, щодо яких, зокрема, зазначено: «*«в Донецком областном музее во дворе выставлено 17 половецких статуй, три – в экспозиции ... и остальные в подвале. Все статуи хорошей сохранности ... Места находки 13 из них указаны в коллекционной описи»* [5, с. 10].

1972 р. музей переїхав у нову будівлю, а кам'яну скульптуру розташували по периметру музейного двора перед центральним входом. Декілька невеликих виробів та фрагментів (голови) зайняли достойне місце в експозиції, а ще частину фрагментів та невеликі скульптури перенесли до фондів. Зібрання постійно поповнювалося за рахунок надходжень зі знахідок під час розкопок, а переважно – за рахунок привезених поодиноких виробів, знайдених як в різних населених пунктах області, так і безпосередньо на курганах (часто поруйнованих). У 1970–1980-х рр. перевезенням скульптур, інформація про

які часто надходила від місцевих мешканців, займалася музей-на археологиня О. Я. Привалова. З середини 1980-х рр. і, особливо, на початку 2000-х рр. зведення скульптур організовував О. В. Колесник за активної участі всіх співробітників відділу охорони пам'яток археології ДОКМ [6].

Нові привезені скульптури розташовували вже вздовж лівого крила будівлі музею, де знаходився боковий вхід, оскільки периметр музейного двора з часом заповнився. 2008 р., по тому як з майданчика перед музеєм забрали танк Т-34 та 2 гаубиці часів Другої світової війни, на ньому спорудили невисокий курганний насип та увінчали його кількома найбільш атрактивними виробами. 7 виразних фрагментів було прикріплено до стіни в підвальній, технічній частині музею поряд з археологічною камеральною лабораторією. Ще 2 середньовічні скульптури 2001 р. передали на експонування підприємству «Донмет» в м. Краматорську [8, с. 225, Іл. 13, 14].

Таким чином зусиллями кількох поколінь археологів з 1950 до 2014 р. було зібрано 71 кам'яну скульптуру.

З поміж них до доби бронзи відноситься лише одна. Її було знайдено 1998 р. на довгому кургані, що об'єднав декілька малих насипів, розташованому на Зх. від с. Стила Старобешівського р-ну. Це доволі масивна і широка плита, що звужується донизу. Угорі виділяються округлі плечі та голова. Оскільки скульптуру виготовлено з пісковика, її верхня частина сильно поруйнована, оскільки вона, вочевидь, довгий час виступала над насипом і була на поверхні. В нижній частині проточеною канавкою позначено пояс.

Скіфських скульптур – 2. Одну з них, найвідомішу, що датується VII–VI ст. до н.е., знайдено в межах населеного пункту – с. Ольховчик (Іл. 1), нині в м. Шахтарськ [11]. А відтак ми можемо тільки припустити, що вона імовірно походить з курганів групи Рясні Могили, що розташовувалися на Пд. від Шахтарська і були частково розкопані експедицією Донецького державного університету в 1986-1987 рр. В кургані 12 знайдено залишки святилища скіфського часу [3], які, не виключено, пов'язані зі стелою, що була тут встановлена. Другу скульптуру, VI–V ст. до н.е., знайдено 1998 р. на південній околиці

м. Ясинувата біля курганів групи Лагері, в якій 1903 р. В. А. Городцов розкопав 1 курган [Полидович, 2014]. Стела частково пошкоджена, але збереглися рельєфне зображення лівої руки та проточені зображення поясу, гориту і довгого меча (Іл. 2).

68 скульптур є середньовічними (Іл. 1) [5, с. 84–85, табл. 26–30]. Імовірно, 5 з них датуються ранньотюркським часом, а головний масив відноситься вже до половецького часу (XI–XIII ст.). З них 28 представляють чоловічий образ, а 16 – жіночий. В інших випадках атрибутувати скульптуру за статевою ознакою неможливо. Переважна більшість скульптур зберегла тільки яскраві зовнішні ознаки – характерне розташування фігури, що сидить або стоїть, положення рук з посудиною, головний убір (особливо, шолом у чоловіків). Це пов'язано з тим, що вони сильно пошкоджені як внаслідок людського чинника (використання скульптур у якості будівельного матеріалу; навмисне розбиття «поганських ідолів» у XVIII–XIX ст. тощо), так і під активною дією екологічних факторів. І тільки на деяких скульптурах збереглися зображення додаткових елементів – жіночі нагрудні прикраси, зачіска у чоловіків, елементи декору вбрання тощо. Також до кола середньовічних виробів відноситься унікальна скульптура ведмедя, яку знайдено 1975 р. під час розкопок половецького святилища в кургані 5 групи Текстильщик в межах м. Донецьк [12, с. 201, 208, Іл. 2]. Середньовічні скульптури походять як з території самого м. Донецька (4 од.), так і з переважної більшості районів області, а найперше – Шахтарського (15 од.), Амвросіївського (9 од.) та Старобешівського (8 од.). Одна скульптура потрапила з м. Кадіївка Луганської обл.

Також в ДОКМ зберігається унікальна скульптурна голова чоловіка, який має європейську зачіску [9]. Її знайдено 1961 р. на піщаному кар'єрі поблизу м. Горняк (Селидівська міська рада).

Зібрання стародавньої кам'яної скульптури ДОКМ є вагомою базою дослідження цього культурного феномену українського степу.

Іл. 1. Кам'яні скульптури у дворі
Донецького обласного краєзнавчого музею.
Крайня ліворуч – скіфського часу з с. Ольховчик.
Фото Г. С. Філатова, 1966 р.

Іл. 2. Скіфська статуя з курганів
групи Лагері поблизу м. Ясинувата.
Фото Ю. Б. Полідовича, 2007 р.

Список використаних джерел та літератури:

1. Божко Р. Краєзнавчий музей у Маріуполі: шлях до сторіччя. Маріуполь, 2020. 76 с.
2. Колесник А. В., Полидович Ю. Б. Виктор Михайлович Евсеев. *Донбасс*. Донецк, 1999. Спецвыпуск. Сентябрь-октябрь. С. 44–45.
3. Кравец Д. П. Скифское святилище на Крынке. *Донецкий археологический сборник*. Донецк, 1993. С. 160–165.
4. Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л. Скифские изваяния VII–III вв. до н.э. Москва, 1994. 188 с.
5. Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния. Москва : Наука, 1974. 200 с. (Свод археологических источников. Вып. Е 4–2).
6. 6. Полідович Ю. Люди, події, знахідки. *Донбас*. Спецвипуск. Донецьк, 2004. С. 14–20.
7. Полидович Ю. Б. Находки скифских изваяний на территории Донецкой области. *Проблемы истории и археологии Украины : Материалы IX Международной научной конференции* (Харьков, 30–31 октября 2014 г.). Харьков: ООО «НТМТ», 2014. С. 29.
8. Полидович Ю. Б., Усачук А. Н. Вторая жизнь средневековых каменных изваяний. Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк : ДонНУ, 2012. Т. 10: Половецкое время. С. 199–260.
9. Привалова О. Я. Каменная голова из Селидова. *Летопись Донбасса*. Краеведческий сборник. Донецк, 1994. Вып. 2. С. 16–18.
10. Рацибарська Ю. Найбільша в Україні колекція кам'яних «баб» поповнилась 100-м експонатом, а «домівки» нема. *Радіо Свобода*. 2018, 01 березня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29071427.html>.
11. Тахтай О. К. Скифська статуя з с. Ольховчик Донецької області. *Археологія*. 1964. Т. XVII. С. 205–207.
12. Швецов М. Л. Половецкие святилища. *Советская археология*. 1979. № 1. С. 199–209.